

Orosz Tímea

A német civil társadalom

*Tendenciák és történelmi következmények
a német nyelvterületen*

German Civil Society

Trends and Historical Consequences in the German-Speaking Area

Összefoglalás

A tanulmány a Német Szövetségi Köztársaság civil társadalmi fejlődésével foglalkozik, a német egyesítés előtt és után. A rendszerváltoztatás előtti időszakra vonatkozóan kitekintést ad mind a Német Demokratikus Köztársaság, mind pedig a Német Szövetségi Köztársaság sajátosságaira a témában. Az írás részben történeti áttekintés, részben statisztikai adatokra épülő számszerű elemzés, emellett röviden foglalkozni kíván a migráció kérdésével is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Kulcsszavak: civil társadalom, nonprofit szervezetek, NGO-szektor, Németország, NDK, NSZK

Summary

The study deals with the development of civil society in the Federal Republic of Germany before and after German unification. For the period before the change of regime, it gives an overview of the characteristics of both the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany. This study is partly a historical overview

OROSZ TÍMEA, nyelvész-politológus, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa (timea.orosz@gmail.com).

and partly a numerical analysis based on statistical data, and it briefly discusses migration.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Keywords: civil society, non-profit organisations, NGO-sector, Germany, GDR, FRG

BEVEZETÉS

A civil társadalom mai értelemben vett jelentéstartalmát a 17. és 18. század környékén, a felvilágosodás idején nyerte el. Ebben az időszakban a *societas civilis* egyfajta hagyománykritikai szemléletet jelentett, amely egy olyan polgári világ képét rajzolta meg, amely akkor még nem is létezett. A fogalom egy megvalósítandó célkitűzésrendszert vázolt fel, amelyben a szabad polgárok – nők és férfiak egyaránt – a saját kezükbe veszik a sorsukat, és erőszak- és konfliktusmentesen, az állami kényszerszertől függetlenül valósíthatják meg a céljaikat. Az államtól különösebb támogatást nem várva, önállóan, nyilvánosan, mindenki számára hozzáférhető módon, maguk által kezdeményezett szervezetekbe, testületekbe és egyesületekbe tömörülve intézik az ügyeiket. Ez a kép a 19. századra többé-kevésbé meg is valósult, különösen a nyugat-európai államokban. A 20. század 70-es, 80-as éveiben azonban a fogalom a kelet-közép-európai államokban új értelmet, funkciót nyert a kommunista rendszerrel szembehelyezkedő ellenzéki csoportok szerveződése folytán.

A múlt század végére a polgári társadalom, a civil társadalmi szerveződés fontos komponense lett az egyén önállósága és függetlensége, a társadalmi önszerveződés, amely levált, és elhatárolta magát a legális hatalmat birtokló, az egyént korlátozni igyekvő államtól. Éppen ez az állami hatalommal való szembehelyezkedés az, amely a rendszerváltoztatások előtt a kelet-közép-európai kisállamok ellenzéki szerveződéseit útjára indította. Saskia Richter úgy fogalmaz, hogy a civil társadalom nem más, mint egyfajta orvosság az elhatalmasodó állammal szemben, illetve egy valóban működő demokrácia érdekében.¹ Mivel Európa-szerte finanszírozhatatlannak bizonyult, visszahúzódik – Kelet-Közép-Európában is, ahol ennek a szocializmus idején komoly hagyományai alakultak ki – az ún. szociális állam, a gondoskodó állam fogalma, amelynek funkcióit részben a civil szervezetek veszik át, de legalábbis igen komoly támogatást képesek nyújtani bizonyos területeken. Ez a tevékenység, ahogyan Kocka fogalmaz, soha nem tartja szem előtt a piaci racionalitást, a nyereségorientációt és a haszonmaximalizálás fogalmkörét, az alapvető cél sokkal inkább a személyes elkötelezettség és egy adott társadalmi csoport célkitűzéseinek a nem haszonelvű megvalósítása. Kocka úgy fogalmaz, hogy a globalizációval és a kommercializmussal szemben, amelyek a modern ember életébe mélyen behatolnak, a civil társadalmi kezdeményezések egyfajta alternatívát kínálnak, illetve a korunkat jellemző individualizációval és elmagányosodással szemben közösségi értékeket sugallnak, a közjót, illetve a társadalmi összefogás jelentőségét és szerepét hangsúlyozzák.

Kicsit visszanyúlva az időben, térjünk vissza a 20. század első évtizedeire, és az első és a második világháború okozta traumára, amely olyan sokat ártott Európa polgárságának. A világegyesek a civil társadalom és a polgári réteg közötti kapcsolatot szétzilálták, a totalitárius igényekkel fellépő radikális jobb- és baloldali mozgalmak véres erőszakkal váltak a civil társadalom megrögzött ellenségeivé. Tegyük hozzá, hogy ezek a szélsőséges mozgalmak éppen civil társadalmi kezdeményezések útján indultak el, és az ezen keresztül elért eredményeket társadalomellenes politikai célkitűzések megvalósítására használták fel. Az önszerveződő, dinamikus, távolról sem profitorientált NGO-kat, azaz nem kormányzati szervezeteket az olasz és német fasiszták a hatalom megszerzésére és a totalitárius politikai rendszer kiépítésére fordították. A náci diktatúra megtagadott szinte mindent, ami a civil társadalom lényege, és nemhogy nem erősítette, de elnyomta a polgári réteget, habár éppen annak támogatásával jutott hatalomra. Gyengítette a polgári családokat „magasabb rendű” kollektív érdekek védelmében, megnyirbálták a civil szervezetek önállóságát és érvényesülési lehetőségeit, és éppen azt a polgári kultúrát zúzták szét, amelyre támaszkodva megszerezték a hatalmat. Hozzá tartoznak ehhez a nemzetiszocialista terroruralom európai zsidóság ellen elkövetett bűnei is, hiszen az európai, különösen a német polgárság igen jelentős része zsidó származású volt a második világháború előtt, így az ő lehetetlenné tételük és elpusztításuk alapjaiban rengette meg az európai civil társadalmat.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy jelentős értékrendbeli különbségek jelentkeztek a 20. század eleji és a második világháború utáni polgárság és civil társadalom között. A család mint a társadalom alapegysége, illetve a férfiak és a nők közötti társadalmi viszonyok jelentős mértékben megváltoztak a 20. század folyamán, ami egyszer s mindenkorra megváltoztatta a polgári kultúrát és a civil szervezetek jellegét. Mindemellett a polgárság elveszítette fő történelmi ellenlábását, a történelmi nemességet, a jelentős osztályöntudattal rendelkező arisztokráciát, valamint a radikális munkásosztályt. Ennek megfelelően a polgári társadalom és a civil szervezetek társadalmi beágyazottsága is jelentősen módosult a második világháborút követően. A társadalmi osztályok átrendeződése, a szociális milió nagymértékű változása, a gazdasági és társadalmi élet módosulása és az életkörülményekben bekövetkezett alapvető átalakulások a civil társadalom funkcióját, jellegét és működési formáit is átalakították. Ennek egyértelmű jele például, hogy a civil szervezetek függetlenné váltak az egyes társadalmi osztályoktól, és aktív tagjai között az évtizedek folyamán egyre több nőt találunk. Mi több, bizonyos civil tevékenységek kimondottan a nők által preferáltak.

Térjünk rá jelen tanulmányunk tárgyára, a német nyelvterület civil társadalmi fejlődésére, és vegyük górcső alá Németország második világháború utáni történelmét.

A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG

Kocka második német diktatúrájának nevezi az államszocialista Német Demokratikus Köztársaság éráját. Ugyan nyilván joggal teszi, mégis civil társadalmi tekintetben az NDK és a náci Németország módszerei merőben eltértek egymástól, még ha a bevezetett állami intézkedések hasonló következményekkel is jártak. Az NDK állampártja

ugyancsak tagadta és elnyomta a civil társadalom alapvonalait, ennek ellenére nyomokban mégis megmaradtak bizonyos intézmények, amelyek egészen a berlini fal leomlásáig megmaradtak. Kocka idesorolja például a protestáns egyház bizonyos mértékű fennmaradását Kelet-Németországban, és hangsúlyozza, hogy a civil társadalom bizonyos társadalmi osztályokon átnyúló speciális formája létezett az NDK területén is, anélkül hogy valójában működött volna igazi politikai nyilvánosság. Ezeket a szervezeteket disszidensek és a körülöttük mozgó értelmiségiek, művészek, katonai szolgálatot megtagadók (Skyba, 2017:41) hozták létre az NDK késői időszakában a diktatórikus államhatalommal szemben, és jelentős szerepet játszottak annak 1989 őszi megbuktatásában.² Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezek a mozgalmak eredetileg nem a rendszer megváltoztatását, csupán annak kritikáját célozták. Nem álltak elő egy új társadalmi rendszerről szóló forradalmi tervvel, sokkal inkább az egypártrendszeren belül kívánták megváltoztatni a társadalmi élet előfeltételeit. Úgy is mondhatjuk, hogy az eredeti elképzelés szerint az ellenzékiek még mindig ragaszkodtak egyfajta szocialista utópiához és a kommunista rendszer ideológiai alapjaihoz (a mi esetünkben nézzük csak meg például Kis János és körének nyolcvanas évek elején-közepén született írásait!), és csak 1989-re alakult ki az a fajta ellenzékiesség, ami valóban a rendszer vesztét akarta. Sebastian Th. Richter kijelenti azt is, hogy az NDK ellenzéke mindenekelőtt folyományaként az NSZK gazdasági és politikai rendszerét eredetileg egyáltalán nem tekintette követendő célnak, ragaszkodtak a külön Kelet-Németország mint önálló állam fennmaradásához, és eszükben sem volt betagozódni a „nagy testvér” által a második világháború óta felépített rendszerbe (Skyba, 2017:42).

Az NDK esetében Richter szerint mindössze néhány száz báziscsoportról beszélhetünk a keletnémet ellenzék esetében, amelynek összesen alig hatezer tagja lehetett a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, tehát a teljes népesség igen kis töredékéről van csak szó. Közülük elsősorban a *Demokratie Jetzt* (továbbiakban: DJ), azaz *Demokrácia Most* nevű szervezetről szeretnénk szót ejteni tanulmányunkban, amelynek történetéről és működéséről külön kiadvány is készült (Skyba, 2017). 1989. szeptember 12-én az *Aufruf zur Einmischung in eigener Sache* című felhívással indult útnak, amely magyar fordításban a saját ügyeinkbe való beavatkozást jelenti. A címben rejlő ellentmondás kifejezi a kommunista rendszer társadalmat maximálisan depolitizáló törekvéseivel való szembeszegülést. Polgári mozgalomként tehát a politikai részvétel és az országon belüli kül- és belpolitikai folyamatokra való rálátás igénye fogalmazódott meg a követeléseikben.

A mozgalom egyik vezéralakja Wolfgang Ullmann volt, aki hivatását tekintve teológus és egyháztörténész volt, és aki politikai működése miatt hosszú időre félretette a tudományos munkát. Tevékenységének kezdetét saját maga 1989. október 9-re datálta, amikor a berlini Gethsemanekirchében az ott lévő ellenzékiek összetűzésbe kerültek az odarendelt fegyveresekkel. A templomban az ellenzékiiségről tartott beszéde igen erős hatást gyakorolt a jelenlévőkre, ami miatt a mozgalom tagjai a szervezet irányadó személyiségei közé emelték. Ullmann nemcsak a médiában és számos nyilvános vitában képviselte a DJ-t. Szilárd elképzelései voltak az ország és a DJ jövőjéről, stratégiákat dolgozott ki, amelyre legtöbbször pozitív visszajelzéseket kapott

a mozgalom tagjaitól. Szoros kapcsolatot ápolt az ország nyugati felében élő disszidencsoportokkal, diplomatikus fellépése és jó tárgyalókészsége pedig keresetté tette a nyilvános politikai vitákban. Aktív résztvevője volt a televízióban élőben közvetített Központi Kerekasztal-tárgyalásoknak, amely tovább növelte népszerűségét. Ullmann a mai napig az NDK polgári mozgalmainak emblematisz figurájaként tartja nyilván a német közvélemény. Az azonban nem állítható, hogy Ullmann dominálta volna a DJ ideológiai irányvonalát vagy kommunikációját. Voltak más jelentős vezetők is a szervezetben, akik ugyancsak nagy népszerűségnek örvendtek, és igen heves viták mentén alakult ki a közös álláspont még akkor is, ha az egyes prominens tagoknak megvolt a saját, nyíltan vállalt különvéleménye is (Skyba, 2017:29). Ullmann és a vele egyetértők azt is ellenezték például, hogy a DJ politikai párttá alakuljon, és csatlakozzon a rendszerváltoztatás előtti utolsó kabinethez, azaz a demokratikusan még nem legitimált Modrow-kormányhoz. Ez azt jelentette, hogy a mozgalom az egyesített Németországban betagozódik a szövetségi köztársaság pártrendszerébe, amelynek nyomán teljesen elveszíti korábbi mozgalmi jellegét. Ullmanntól idegen volt az, hogy a DJ a hatalmi érdekekhez közel kerülve politikai csatározások aktőre legyen. Már csak azért is, mert a rendszerváltoztatáshoz közeledve egyre inkább kitűntek az egyes tagok között rejlő, mély ideológiai szakadékok, amelyek a mozgalmi jellegtől elrugaszkodva már szétfeszíthetik a DJ eredeti kereteit. Hiszen a közös cél, a diktatórikus uralommal való éles szembenállás lassan megvalósult, és más érdekek és célkitűzések kerülnek majd felszínre, amelyeket így egyre nehezebb lesz közös nevezőre hozni.

A civil társadalom kifejezés Kelet-Németországban a rendszer jellegéből fakadóan nem forgott közszájon. A politikai fordulat előtt is leginkább az ország határain kívül élő disszidensek használták, és az első polgári mozgalmak is tőlük indultak. Az első ilyen mozgalom 1977-ben indult útjára, Stephan Bickhardt szerint Jacek Kuron akcióprogramjával, amelynek lényege az volt, hogy az állammal párhuzamosan egy civil réteget kell felépíteni az NDK-ban (Bickhardt, 2017:14). Itt nemcsak hatalmi kérdésekről volt szó, hanem a társadalom önszerveződésének szükségességéről is. Bickhardt szerint ez az akcióprogram hasonló volt a magyar demokratikus ellenzék célkitűzéseéhez, maga a párhuzamos társadalom (*paralell Polis*) kifejezés azonban Václav Bendától származik, aki a cseh Charta 77 egyik befolyásos tagja volt. Bickhardt a civil társadalom fogalmának taglalásakor még fontos kulscifejezésnek tartja elemzésében az antipolitikát. Antipolitikusnak tartja azokat az aktivistákat, mint például Václav Havelt és a magyar demokratikus ellenzék tagjait, akik nem hivatásos politikusok, hanem lelkes polgárok, akik közéleti kérdésekkel foglalkoznak, és politikai értelemben is szervezkednek.

Bickhardt egy 1990-ben tartott pártgyűlés alkalmával született iratból idéz, amely szerint a DJ elkötelezetten kiállt a Charta 77 törekvései mellett, amely a kelet-európai polgári mozgalmak ellenzéki tevékenységének egyik első kezdeményezője. A cél az, hogy megszülessen egy összeurópai demokrácia-, béke-, ökológiai és emberi jogi mozgalom (Bickhardt, 2017:16). A DJ alapítóról Bickhardt, aki maga is ebbe a körbe tartozott, elmondja, hogy rendkívül heterogén társaság volt, ugyanis nem mindannyian voltak disszidensek, és nem mindannyian érezték magukénak a Charta 77 emberi

jogi törekvéseit. Ez a heterogenitás olyan értelemben árnyékolta be a DJ munkáját, hogy állandó, rendkívül éles viták folytak a szervezet tevékenységéről és célkitűzéseiről. Az ellentétek olyan élesek voltak, hogy a német egyesítés után a mozgalom jövőjéről és szerepéről is erősen megoszlottak a vélemények, és nem mindannyian támogatták, mint említettük, a DJ politikai pártként történő továbbélését. Ugyanezt persze elmondhatjuk mi is a magyar demokratikus ellenzékről, például az SZDSZ-ről és az MDF-ről is, ahol hasonló heterogenitás mutatkozott, és eredetileg nem terveztek politikai párttá válni.

De a párhuzamos társadalom kérdésében minden DJ-tag egyetértett, és születtek is írások, amelyek szamizdat kiadványok formájában, annak jellegéből fakadóan igen kis példányban terjedtek országszerte. A Radix Nyomda végezte a nyomtatási feladatokat Drezdában, és kontaktszemélyeken keresztül küldték őket tovább. Azonban a szervezet célkitűzéseiről egy közös egyezmény vagy okirat, mint amelyet más civil szervezetek általában alapító tagjaikkal aláírni szoktak, Bickhardt szerint sosem született, dacára annak, hogy igen intenzív közös tevékenység folyt. A DJ-vel párhuzamosan több más hasonló szervezet működött az NDK-ban, például az Új Fórum (*Neuer Forum*), amelynek tagjai megtalálták a közös nevezőt, és a keletnémet ellenzéki mozgalmak egyik híres dokumentumát írták alá alapító egyezmény gyanánt. A sokkal határozottabb körvonalak ellenére mégis igen sokan döntöttek inkább a DJ mellett, és csatlakoztak ehhez a szervezethez, mert tartalmi és ideológiai tekintetben ezt a mozgalmat érezték inkább magukénak.

Bickhardt szerint nem létezik olyan alapkutató, amely ezeknek a szervezeteknek a dokumentumállományát feldolgozta volna, így nincsen lehetőségünk empirikus módon bemutatni a DJ vagy az Új Fórum tevékenységét, illetve a közöttük rejlő ideológiai különbségeket. Maga Buckhardt sem próbál tipológiát felállítani, vagy általános jellemzést adni a korszak keletnémet civil mozgalmairól. Az alapítás időszakából származó írások és dokumentumok azonban rendelkezésre állnak, és bármikor kutathatóak.

Buckhardt kiemeli, hogy a DJ a kezdeti időszakban nemcsak alapító dokumentumot nem adott ki, de nem szólított fel semmilyen demonstrációra vagy a politikai rendszer megbuktatására. Nem ez volt az eszköze. A párhuzamos társadalom létrehozásával sokkal inkább megélni akarta a demokráciát, új témákat akartak elültetni a közbeszédben, vagy ahogy Buckhardt fogalmaz, új témákat akartak szocializálni a keletnémet társadalomban, azaz tartalmi munka volt az övék, hogy a társadalom különböző rétegeiben befolyásolják a gondolkodásmódot és a világlátást. A DJ tehát sokkal inkább a kommunikáció eszközeivel kívánt élni, párbeszédet akart folytatni a társadalom egyes szegmenseivel, és a munkája elsősorban tagtoborzásból, írások megjelenítéséből, nyilvános szimbolikus faültetésből és a tagjaival folytatott állandó, intenzív levelezésből állt, nem általános sztrájkok vagy utcai demonstrációk szervezéséből. Pontosan ez volt az Bickhardt szerint, ami a DJ-t megkülönböztette a többi keletnémet mozgalomtól. Idézzünk néhány sort az 1989-ben megjelent újságjuk hasábjairól: „Azt javasoljuk, hogy hozzunk létre polgári bizottságokat, üzemekben, lakótelepeken, iskolákban, városokban és falvakban. Beszélgessünk azokról a problémákról, amelyek bennünket foglalkoztatnak!” „A DJ a lehető legszélesebb társadalmi részvétellel re-

formterveket kíván kidolgozni, amelyeket társadalomszerte meg kell vitatnunk. Ki kell harcolnunk a demokratikus jogokat. Ennek megvalósításának egyik döntő módszere, hogy megéljük ezeket a jogokat úgy, hogy tulajdonképpen ezekkel még nem is rendelkezünk” (Bickhardt, 2017:18).³

A DJ rendszerváltás utáni szerepe a német politikában lényegében elhanyagolható. A szervezetben, mint már említettük, megoszlottak a vélemények arra vonatkozóan, hogy a DJ párttá alakulva részt vállaljon a demokratikus Németország politikai életében. A végül az Új Fórum (*Neuer Forum*), a Béke- és az Emberi jogok kezdeményezése (*Initiative Frieden und Menschenrechte*) nevű szervezetekből, valamint a DJ-ből alakult *Bündnis 90* (Szövetség 90) pártként a szavazatok 2,9%-át szerezte meg, és nem jutott be a szövetségi parlamentbe.

Van egy gondolatör, amelynek a helyét ebben a tanulmányban egészen az utolsó pillanatig kerestem, végül ide, az NDK-ról szóló fejezet végére helyezem most el. A kommunizmus idején a csatlósországokban elindult mozgalmak tevékenységének és ideológiai alapjainak kutatása csak akkor lehet eredményes, ha képesek vagyunk annak a kornak a szellemében és történelmi, politikai és társadalmi körülményeinek tükrében szemlélni. Különösen olyan esetekben vagyunk kitéve annak, hogy a jelenkor szemüvegén keresztül alkotunk véleményt, ha maga a mozgalom vagy annak egyes tagjai a jelen korban aktív politikusokként működtek tovább egy teljesen más társadalmi, politikai, gazdasági és minden egyéb kontextusban. Ugyanez igaz a német mozgalmakra is, amelyek egy része például a *Bündnis 90*-ben élt tovább, hiszen más törvények, más politikai etika méri őket, és össze sem lehet hasonlítani a német egyesítés előtti és utáni körülményeket, sem belpolitikai, sem pedig külpolitikai tekintetben. A rendszerváltoztatás előtti pártok közös nevezője és az alakulásukat kiváltó célkitűzés a kommunista politikai rendszer és az állampárt megbuktatása volt. A fordulat azonban ezt kiiktatta, teljesen máshová helyezte az ideológiai hangsúlyt, és megváltoztatta a politikai tevékenység jellegét is. Más ellenzékben egy komplett állammal szemben illegalitásban szervezkedni, és más egy demokratikus pártrendszerben politikai felelősséggel, kvázi főállásban politizálni. Maga a demokratikus rendszer nem szorítja már illegalitásba a hatalommal szembeni kritikát, hanem feladata megteremteni a civil társadalmi struktúrák működésének előfeltételeit, mind jogi, mind erkölcsi, mind pedig pénzügyi tekintetben. A civil társadalom már nem a hatalommal szemben álló, hanem az államtól, a piactól és persze a magánszférától is elkülönülő terület, amely azonban ezek egyikét sem kívánja megbuktatni vagy megkérdőjelezni, sokkal inkább a kritika mellett is inkább kiegészíteni és támogatni igyekszik azt, amit azok nem tudnak vagy nem kívánnak biztosítani a társadalom és a közélet számára. A modern civil társadalmi szervezetek zászlaján a tolerancia, igazságosság, nyilvánosság, az elesettek támogatása, felelősségvállalás stb. fogalmi szerepelnek, amelyek megfelelő cselekvési programokkal és célkitűzésekkel bírnak. Ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltoztatás előtti ellenzéki mozgalmakat csak részben nevezhetjük civil társadalmi szervezeteknek. Ha mégis megteesszük, törekednünk kell arra, hogy a civil társadalom kifejezést ne mai értelmezés szerint használjuk, hanem a korábbi keleti blokk országainak diktatúrájával szembeni ellenzéki mozgalmak karakterisztikájának megfelelően. Ezek az

emberek élesen bírálva a fennálló politikai rendszert, még saját egzisztenciájukat is kockára téve küzdöttek valamiért, aminek sikeréért még 1988-ban sem adott volna senki egy lyukas garast sem. Mégis nemzetközi szinten olyan folyamatok indultak el, amelyek földcsuszamlásszerűen felszámolták a kétpólusú világrendszert, és letépték a vasfüggönyt. Ami ezeknek a mozgalmaknak alapvető célkitűzése volt, az a mai civil társadalom működésének alapfeltétele!

A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ÉS AZ EGYSÉGES NÉMETORSZÁG

Nyugat-Németország politikai és gazdasági rendszere kedvező feltételeket teremtett a civil társadalom és a polgárság fejlődésének. A társadalom széles rétegeinek gazdasági felemelkedése, az életszínvonal ütemes javulása együtt járt a civil társadalom kialakulásával és folyamatos erősödésével. A civil szervezetekben közreműködő, azokban aktív szerepet vállaló polgárok az NSZK esetében is elsősorban a városi középrétegek műveltebb tagjaiból kerültek ki, tehát a korreláció, az iskolai végzettség és a különböző civil társadalmi tevékenységek melletti elkötelezettség Németország esetén is igen magas volt.

A német intézményeknek a formailag inkább a kisebb, informálisabb, rugalmasabb és éppen ezért szociális tekintetben hatékonyabb formái alakultak ki. Ezek a formák távol állnak a nagyobb volumenű szövetségek, egyházak, egyesületek, pártok és szakszervezetek jellegétől, amelyek egyre kevesebb aktív tagot számlálnak, és egyre nehezebb a tagtoborzás. A legelterjedtebb intézményi forma az NSZK-ban az alapítvány (*Stiftung*) volt.

A két Németország helyzete az 1990-es fordulattal alapjaiban változott meg. Az egyik egy kiválóan prosperáló gazdasággal és valós jóléti társadalommal, a másik a szocialista gazdaság romjaival és alapvető szükségletekben is hiányt szenvedve vonult be az újraegyesített Németország kötelékébe. A Nyugat nemcsak a hidegháborút nyerte meg, de visszanyerte a „régí-új” tartományokat, több mint egyharmaddal megnövelve az NSZK területét.

A viszonyok ennek megfelelően távolról sem voltak kiegyenlítettek, és nem egyenrangú partnerek ültek az asztal két oldalán. Mondhatjuk, hogy az ország nyugati fele minden döntési lehetőséget – a gazdasági átalakítástól az ügynöklisták nyilvánosságra hozatalán keresztül egészen a lusztrációig – kivett a keleti tartományok kezéből, és lényegében a „Wessik” az „Ossik” feje felett döntöttek a legtöbb releváns kérdésben. Arra a kérdésre, hogy az eltelt csaknem harminc év alatt vajon eltűntek-e a különbségek a nyugati és keleti tartományok között, a válasz egyértelműen nem. Sem gazdasági tekintetben, sem szociális tekintetben, sem pedig a mindennapok informális szintjén nem tűnt el az NSZK és az NDK nyoma, és nem halványult el a várt mértékben az ország két fele között negyven év alatt kialakult mentalitásbeli különbség sem. Gazdasági tekintetben egyértelműen az ország nyugati fele dominálja az országot, miközben egyetlen nagy német cég székhelye sem az ország keleti felén nyugszik. A volt NDK területén sem az életszínvonal, sem a kereseti lehetőségek, sem pedig a gazdasági fel-

tételek nem zárkóztak fel a nyugatihoz, pedig 1990-ben mindenki valami mást várt. Véget ért a hidegháború, helyreállt a német nemzeti egység, összeomlott a Szovjetunió, és persze leomlott a vasfüggöny. Az európai társadalmak optimizmussal telve indultak egy új világ felé. A második világháborúban győztes hatalmaknak sem volt ellenére ez a világpolitikai fejlemény, bár többek között a brit miniszterelnök és a francia elnök a nyolcvanas évek második felében egészen Moszkváig rohant, Gorbacsovhoz, hogy azonnal állítsa meg a folyamatot, mert Európának nem érdeke egy egységes Németország. De a dominóelv addigra már visszafordíthatatlanul elindult, és egy időre felborult a kétpólusú világrend. De mitől tartott Thatcher és Mitterrand? Féltették a brit és francia hatalmi pozíciót Európában, és tartottak a németek fegyverkezésétől, egy újabb, negyedik birodalom rémképétől. A két szempont közül nyilvánvalóan inkább a második jelent meg a politikai kommunikációban és a világsajtó oldalain, valójában azonban inkább az első volt a fontosabb szempont – hiszen ahogyan Kocka is fogalmaz, az már akkor is tudható volt, hogy Bonn biztosan nem Weimar, és a bűnhődés ideje a náciizmus miatt minden bizonnyal már lejárt –, amely miatt Margaret Thatcher a legendák szerint hisztérikusan üvöltözött Mihail Gorbacsov irodájában. Ki tudja, valóban igaz-e. Ismerve a Vaslady határozott természetét, életszerűnek tűnik a történet.

A politikusok és a közvélemény jelentős része attól is tartott a német újraegyesítés kapcsán, hogy az új német nemzeti identitás kialakítása ismét táptalaja lehet a szélsőjobb oldali ideológiák megerősödésének. Németországot és a német nemzeti öntudatot megtépázta a 20. századi történelem, és szükségük volt az egységesített országban a nemzet egyesítésére, ami nyilvánvalóan a nemzeti érzések erősödésével, egy újfajta nemzeti önigazolással és a bűnös múlt feledtetésével egy új német önazonosság kialakulásával járt együtt. Mindezt az európai integráció időszakában, amikor is inkább az internacionalizmus és a kozmopolita értékrend volt a trend, és az Európai Közösség, majd pedig az Európai Unió bővülésével inkább a nemzetállamok jelentőségének a visszaszorítása és nem az erősítése volt a cél. És éppen ennek az integrációs folyamatnak az élén állt Németország gazdasági és politikai nagyhatalomként, miközben saját belső, nemzeti szintű problémáit is meg kellett oldania. Nézetem szerint itt egyfajta kettősséggel állunk szemben.

Áttérve a tanulmány tárgyát képező civil társadalmi fejlődésre, tekintsük át számadatokban annak jelenlegi összetételét és finanszírozásának módozatait! Az *1. táblázat* azt mutatja, mely tevékenységi területeken milyen arányban működtek civil szervezetek az egyesített Németországban. Legnépszerűbb területek a sport, a kultúra és a média, valamint az oktatás és nevelés területei. Ilyen jellegű tevékenységet folytatott 2012-ben a Németországban működő intézmények több mint fele, egészen pontosan 57 százaléka. Az összes többi terület aránya egyenként nem éri el a 10 százalékot sem, döntő többségük pedig 10 százalék alatt van.

A sporttal és szabadidős tevékenységekkel foglalkozó szervezetek a civil mozgalmak prototípusait jelentik Németországban, amelyeket kimondottan a benne aktívan közreműködő tagok működtetnek, és tevékenységük elsősorban kommunális szintre, a tagok lakhelyére, szülővárosára korlátozódik. Fontos megjegyezni, hogy a ZiviZ⁴ jelentése szerint ezeknek az egyesületeknek a döntő többsége igen régi, jelentős részük

1. táblázat: A szervezetek főbb tevékenységi területei 2012-ben

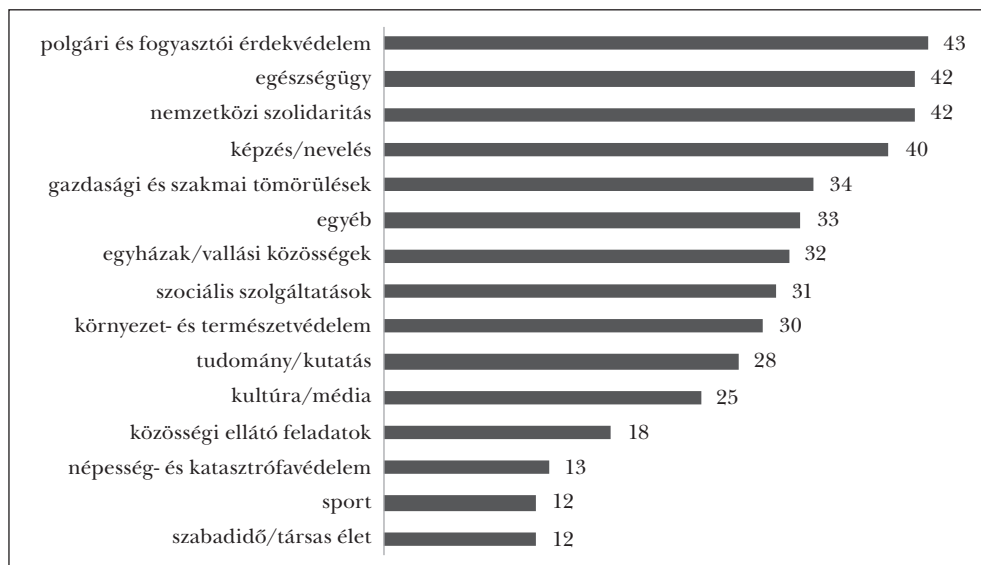
Tevékenységi területek	%	Tevékenységi területek	%
Sport	25	Népesség- és katasztrófavédelem	3
Kultúra/média	18	Egyházak/vallási közösségek	3
Képzés/nevelés	14	Tudomány/kutatás	2
Szociális szolgáltatások	8	Gazdasági és szakmai tömörülések	2
Szabadidő/társas élet	8	Polgári és fogyasztói érdekvédelem	2
Egyéb	6	Nemzetközi szolidaritás	2
Környezet- és természetvédelem	3	Közösségi ellátó feladatok	1
Egészségügy	3		

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:21

még az első világháború előtt alakult. A katasztrófavédelem területén működő szervezetek egy része pedig még ennél is régebb óta működik.

Érdekes megfigyelnünk, milyen képet mutat az ezredforduló után alapított szervezetek összetétele (1. ábra).

1. ábra: A 2000 után alapított civil szervezetek aránya az egyes tevékenységi körökön belül 2012-ben (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:17

Tény, hogy Németországban a civil szervezetek száma folyamatosan növekszik. 1960 óta ezek száma meghétszereződött, amelynek jelentős hányada az újraegyesítés utánra datálható, és jobbra annak hatásaként értékelhető. Ennek következtében az 1990

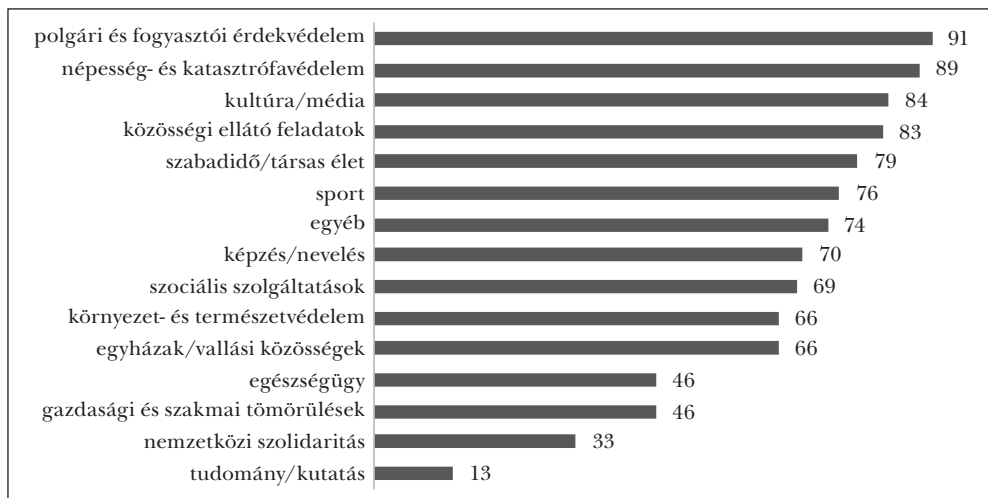
után alakult intézmények jelentős része az új tartományokban jött létre. Csak 2001 és 2012 között az intézmények létszáma több mint 35 ezerrel növekedett, különösen az alapítványok és közhasznú társaságok száma nőtt meg jelentősen az ezredforduló után. A fogyasztóvédelem, az egészségügy, a nemzetközi szolidaritás és az oktatás/nevelés területén működő intézmények több mint 40 százaléka 2000 után alakult. A szakmai, a vallási és egyházi, a szociális, valamint a környezetvédelmi területen működő intézmények csaknem egyharmada új alapítású.

A ZiviZ 2012-es jelentése szerint Németországban ezer lakosra kb. 7 egyesület jut, de ezek az ország területén egyenlőtlenül oszlanak meg. Amíg a Saar-vidéken 1000 lakosra tíz egyesület jut, addig például Hamburgban csak öt. Az új tartományokban, tehát a volt NDK területén a lakosság számát tekintve az egyesületek száma valamivel magasabb, mint a régi tartományokban. A jelentés szerint azonban létezik ebben a tekintetben egy észak–dél tengely is: a déli tartományokban (Saar-vidék, Rheinland-Pfalz, Hessen és Baden-Württemberg) magasabb az egyesületek száma, és lényegesen aktívabb civil társadalom működik, mint az északiakban. Ez különösen igaz a sport, a kultúra és szabadidő területére.

Az egyesületek száma azonban nem ad elegendő felvilágosítást a civil társadalmi aktivitás mértékéről. Ugyancsak a 2012-es ZiviZ-jelentésben olvasható, hogy az egyesületek nagy száma nem jelent automatikusan magasabb intenzitást is az egyes területeken. Ennek mértékét sokkal inkább az egyesületek mérete mutatja, hogy mekkora tagsággal működnek az egyes intézmények, és hány önkéntesük működik közre az egyes programokban. Ezt tekintve, a volt NSZK területén működő civil szervezetekben nagyobb intenzitást figyelhetünk meg – írja a jelentés (Krimmer–Priemer, 2013:19).

Fontos vizsgálati szempont a szubszidiaritás elve szerint az is, hogy melyek azok a szervezetek, amelyek regionális, kommunális szinten is működnek (2. ábra).

2. ábra: A kommunális szinten is működő civil szervezetek aránya 2012-ben (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:27

Tekintve, hogy a civil társadalmi, illetve önkéntes tevékenység legfontosabb színtere a település és a lakóközösség, nem hagyható figyelmen kívül az egyes szervezetek tevékenységének rádiusza. Németországban az intézmények majdnem kétharmada működik kommunális szinten (is), de itt is jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes tevékenységi területek között. Elsősorban a szociális területen működő, illetve katasztrófavédelemmel és fogyasztóvédelemmel foglalkozó intézményekre jellemző a helyi szintű aktivitás. A tudomány és a kutatás területén azonban lényegében elhanyagolható a településszintű tevékenység, ezek sokkal inkább szövetségi szintű szervezetek. A gazdasági és szakmai tömörülések jobbra tartományi szinten működnek Németországban. A nemzetközi karitatív szervezetek ugyancsak szövetségi szinten, illetve természetesen nemzetközi terepen fejtik ki tevékenységüket.

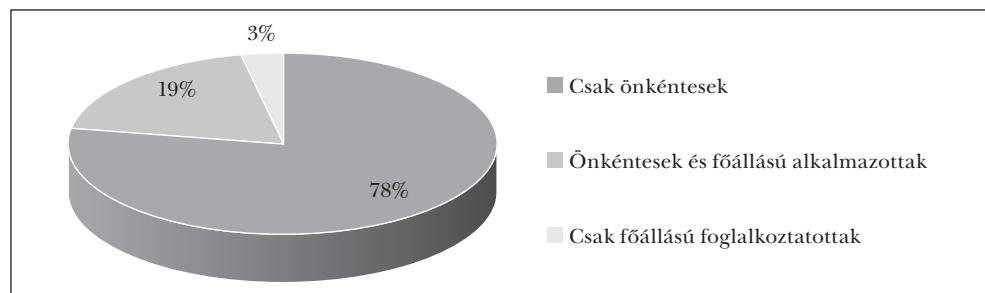
Van még egy dimenzió, amely mentén a regionális szempontok megvilágíthatóak, ez pedig az alapítás éve. A jelentés szerint minél szélesebb regionális szinten működnek az egyesületek, annál fiatalabb ezeknek az átlagéletkora (Krimmer–Priemer, 2013:28). Hozzá kell azonban tenni, hogy Németországban a civil szervezetek mindössze 16 százaléka lép túl a településszintű vagy regionális szintű működésen.

A foglalkoztatási struktúra szempontjából áttekintve a német civil szervezeteket, az intézmények három típusát különböztetjük meg (Krimmer–Priemer, 2013:37):

1. csak civil önkéntesek által működtetett szervezetek.
2. főállásban dolgozók és önkéntes együttműködésével működő szervezetek;
3. csak fizetett alkalmazottakkal működtetett szervezetek;

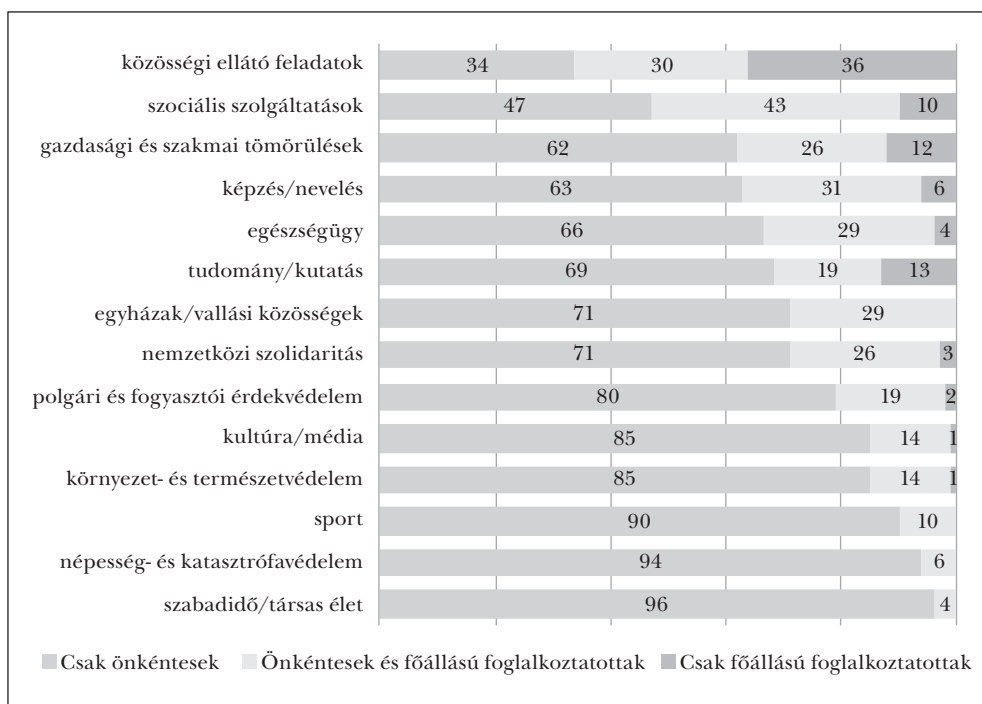
Hogy mely intézmények milyen foglalkoztatási struktúrával működnek, függ a tevékenységi körtől. Azok, amelyek bizonyos szolgáltatást nyújtanak, legyen az oktató, tanácsadói vagy szociális tevékenység, mind különféle szaktudáshoz kötöttek, tehát a feladatok pusztán önkéntes alapon nem oldhatók meg. Ezek a szervezetek feltétlenül igénylik a fizetett alkalmazottak foglalkoztatását. Azok az intézmények azonban, amelyek valamiféle érdeklődési körrel, hobbitevékenységgel, szabadidős programokkal vagy sporttal foglalkoznak, lényegesen kevésbé kötöttek valamilyen szakmai előismerethez. Idetartoznak a különböző érdekképviseletek és környezetvédelmi szervezetek, amelyeknek van lehetőségük arra, hogy tevékenységüket kizárólag önkéntes alapon folytassák (3. ábra).

3. ábra: Foglalkoztatási struktúra (csak önkéntes, hibrid vagy főállású foglalkoztatottak aránya) a német civil szervezetekben

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:38

4. ábra: A szervezettípusok tevékenységi körök, illetve foglalkoztatás szerinti aránya (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:39

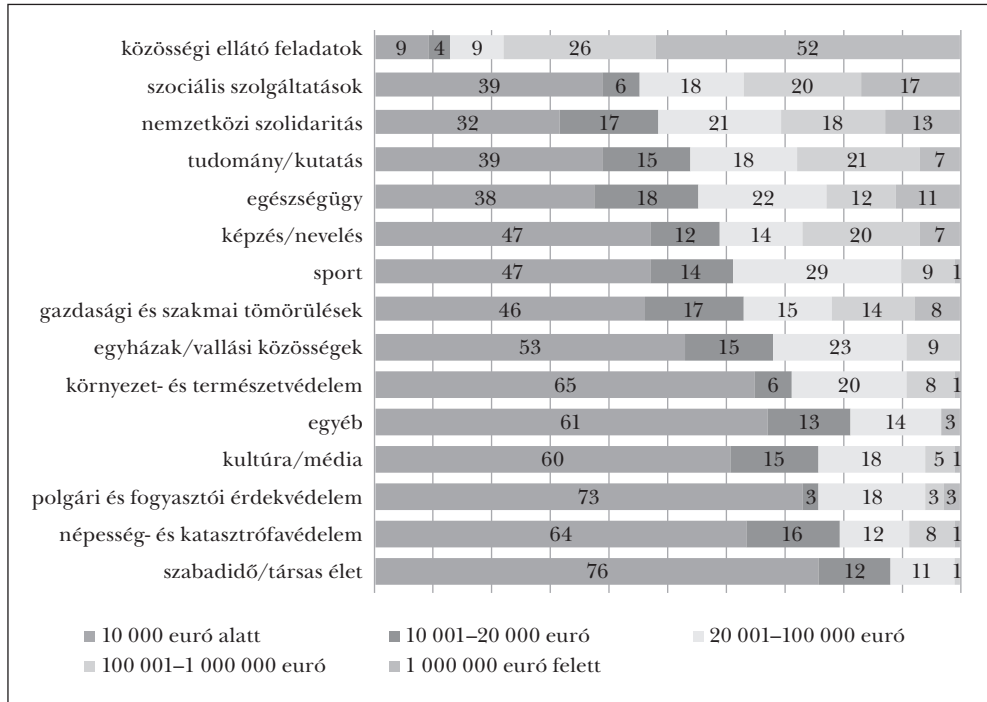
Természetesen számos szervezet szívesen választaná az önkéntesség mellett a hibrid struktúrát, de ehhez nem áll rendelkezésükre megfelelő pénzügyi forrás. A konkrét szakmákhoz kötődő, általában valamiféle szolgáltatást nyújtó intézmények tevékenységükön keresztül meg tudnak teremteni önálló anyagi erőforrást, de például a sporttal és szabadidős tevékenységekkel foglalkozó intézmények jobbára a tagdíjából tudnak csak pénzt szerezni, ami nem teszi lehetővé fizetett munkaerő alkalmazását. Ezek tevékenysége ráadásul a saját tagságot célozza, ellentétben például a katasztrófavédelmi vagy szociális tevékenységet végző szervezetekkel, amelyek célcsoportjaiknak megfelelően akár közpénzekből is kaphatnak némi támogatást.

Maradjunk egy pillanatra a finanszírozási kérdéseknél, és tekintsük át, milyen pénzügyi források állnak a német civil szervezetek rendelkezésére! Erre vonatkozóan ugyancsak egy ZiviZ-jelentésből merítünk, amely 2015-ös adatokat tartalmaz a témában.

Németországban az ún. harmadik szektor komoly gazdasági potenciált képvisel. A szervezetek bruttó hozzáadott értéke 89 milliárd euróra rúg, ami az összgazdasági bruttó hozzáadott érték 4 százalékának felel meg. De ez persze nem azt jelenti, hogy minden német civil szervezetnek sok pénze van. Ez egy statisztikai adat, amelybe csak azokat a szervezeteket számítják bele, amelyeknek legalább 17 500 euró adózott éves forgalma van, és legalább egy társadalombiztosítás fizetésére kötelezett alkalmazottjuk

van. Ez azonban a teljes szektornak mindössze az egyhatodát érinti. Ezzel meg is rajzolunk egy széles szakadékot, amely a gazdaságilag igen aktív szervezetek és a lényegesen nagyobb számú, de gazdasági értelemben véve inaktív intézmények között tátong. Valójában tehát a legtöbb szervezetnek igen kevés pénze van.

5. ábra: Éves bevételek tevékenységi terület szerint (%)

Forrás: Priemer–Labigne–Krimmer, 2015:21

Vannak szervezetek, amelyeknek az éves büdzséje mindössze néhány száz euró, de a spektrum másik oldalán ott vannak az akár 9 számjegyű pénzüsszettekkel gazdálkodó intézmények. A szervezetek több mint fele azonban legfeljebb 10 ezer euró éves bevétellel számol, és az egyesületeknek mindössze 4 százaléka lépi át a hatjegyű összegek határát. Hozzá kell tennünk, hogy a civil szervezetek jelentős része nem elsősorban pénzben számolja fő erőforrását, hanem sokkal inkább az emberi erőforrás az, amely ezeknek az intézményeknek a mozgatórugója. Tipikus példái ennek a sportegyesületek vagy különböző szociális szolgáltatást nyújtó intézmények, amelyek tevékenysége elsősorban humanitárius segítségen alapul. Maradva a szociális szféránál, ez egy olyan terület, ahol igen szűkösén állnak rendelkezésre pénzügyi erőforrások. Minden második szociális munkát végző intézmény legfeljebb évi 30 ezer euróból teremti meg a működési feltételeket.

A bevételek mértéke azonban nemcsak a tevékenységi területek mentén vizsgálható, hanem érdemes vetnünk egy pillantást az intézmények jogi formáira is. Az egyesü-

leti (*Vereine*) és alapítványi (*Stiftungen*) formában működő intézmények jelentős része évi 10 ezer eurónál alacsonyabb összegből gazdálkodik. Ez az egyesületek több mint felére igaz. A szövetkezeti (*Genossenschaft*), illetve kft. (*GmbH*) formájában működő intézmények azonban sokkal bővebb anyagi forrással rendelkeznek. Ezek több mint fele 1 millió euró fölötti éves büdzsével rendelkezik. A tagsági hozzájárulások (*Mitgliedsbeiträge*) közé számítjuk a hagyományos tagdíjakat, amelyek lényegében a tagságot jogilag biztosítják. Saját gazdálkodásból származó bevételeknek (*selbsterwirtschaftete Mittel*) nevezzük azokat, amelyeket az egyes intézmények különböző célok megvalósítására, illetve tevékenységek folytatására szednek be. Ide számítanak a különböző rendezvényeken szedett belépődíjak, kurzusok szervezésére szolgáló összegek, illetve eladásokból származó bevételek. Az ún. közpénzek (*öffentliche Mittel*) pedig az állami, Németország esetén szövetségi, tartományi vagy kommunális szinten juttatott támogatások, illetve az Európai Uniótól kapott céltámogatások. Adományokat és szponzori pénzeket (*Spenden und Sponsorengelder*) magánszemélyek, alapítványok és pénzügyi alapok, valamint vállalkozások vagy más szervezetek is juttathatnak ezeknek az intézményeknek.

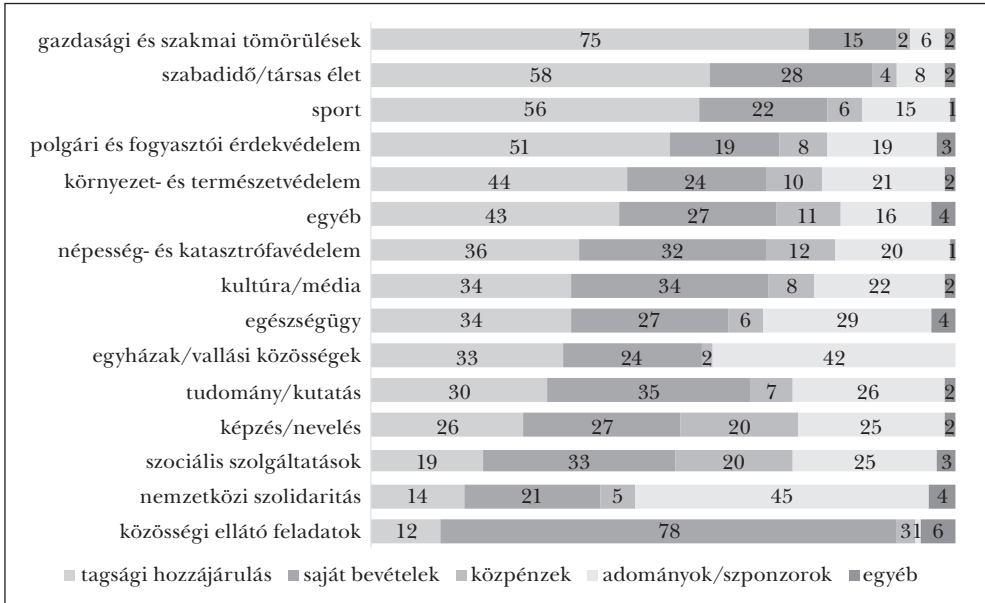
Bármilyen jogi formáról is legyen szó, a tagsági hozzájárulások és a saját gazdálkodásból származó bevételek határozzák meg egy-egy szervezet éves bevételét. Alapítványok esetén jelentős bevételt jelentenek az adományok és szponzori pénzek, viszont a közpénzekből nyert források mértéke szinte elhanyagolható. Ezek sokkal fontosabbak a kft. formájában működő intézmények esetén, ahol viszont lényegesen kevesebb adománnyal számolhatnak. A szövetkezeti forma esetén a saját gazdálkodásból származó bevételek aránya csaknem 80 százalék, tehát ezek az intézmények elsősorban a saját tevékenységeiken keresztül szerzett bevételekre építik az éves költségvetésüket.

Jól látható, hogy a gazdasági és szakmai jellegű szövetségek, a szabadidő, a sport és a fogyasztóvédelem területén a tagsági hozzájárulások az éves büdzsé több mint 50 százalékát adják. A környezetvédelem, a katasztrófavédelem, a kultúra és média, az egészségügy és az egyházi intézmények esetén is jelentős, több mint egyharmados ez az arány. Az egyházak és a nemzetközi jótékonyági szervezetek nagyban támaszkodnak az adományokra és a szponzori pénzekre, illetve érdekes megfigyelni, hogy a saját gazdálkodásból származó bevételek a közösségi ellátó feladatok körében a legjelentősebbek.

Áttekintve a Németországban működő intézmények számát, kétségtelen tény, hogy a német civil társadalom folyamatosan erősödik, és egyre-másra alakulnak a különböző szervezetek, de figyelembe kell venni azt is, hogy ezek jelentős része csak ideig-óráig működik, aztán megszűnik. Az intézmények gyarapodásának száma ezenkívül nem minden területen egyformán jelentős. A 90-es években átlagosan évi 20 ezer újonnan bejegyzett szervezetet tartottak számon a ZiviZ 2017. évi jelentése szerint, ugyanakkor azonos idő alatt 5 ezer intézmény megszűnését is bejelentették (Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:9). Tehát a számadatokkal óvatosan kell bánnunk. 2011 óta az alapítások száma némileg csökkent, de a megszűnések aránya megkétszereződött, és évi 10 ezer megszűnt szervezetről szólnak az adatok!

Az alapítások és megszűntetések mögött a jelentés szerint jelentős strukturális átalakítások állnak. Megváltozott ugyanis a polgárok azon felfogása, mely területeken

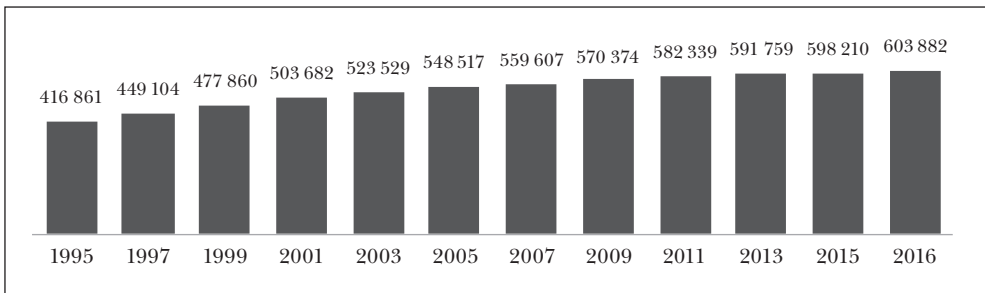
6. ábra: A bevételek aránya tevékenységi körök szerint (%)

Forrás: Priemer–Labigne–Krimmer, 2015:26

tartják fontosnak, hogy akár pénzt, akár munkát áldozzanak, illetve melyek azok a szervezeti formák, amelyekben szerintük az érdekek a legjobban kifejezhetőek, és a célok a legeredményesebben elérhetőek. Ennek megfelelően a közhasznú szervezetek számában jelentkező növekedés nem minden területen jelenik meg. A hagyományos egyesületi forma az, ahová a legtöbb sport- és szabadidő-tevékenység tartozik, és különösen a vidéki területeken igen jelentős arányban jelentkeznek. Figyelembe véve, hogy igen sokan egyénileg, mindenféle intézményi keret nélkül is folytatnak hasonló tevékenységet, a polgárok elkötelezettsége bizonyos tevékenységi területek mellett még mindig az egyesületi formába szerveződve jelenik meg Németország egyes régióiban. Ezek létszámának változását mutatja a 7. ábra 1995-től kezdődően.

7. ábra: Az egyesületek száma Németországban

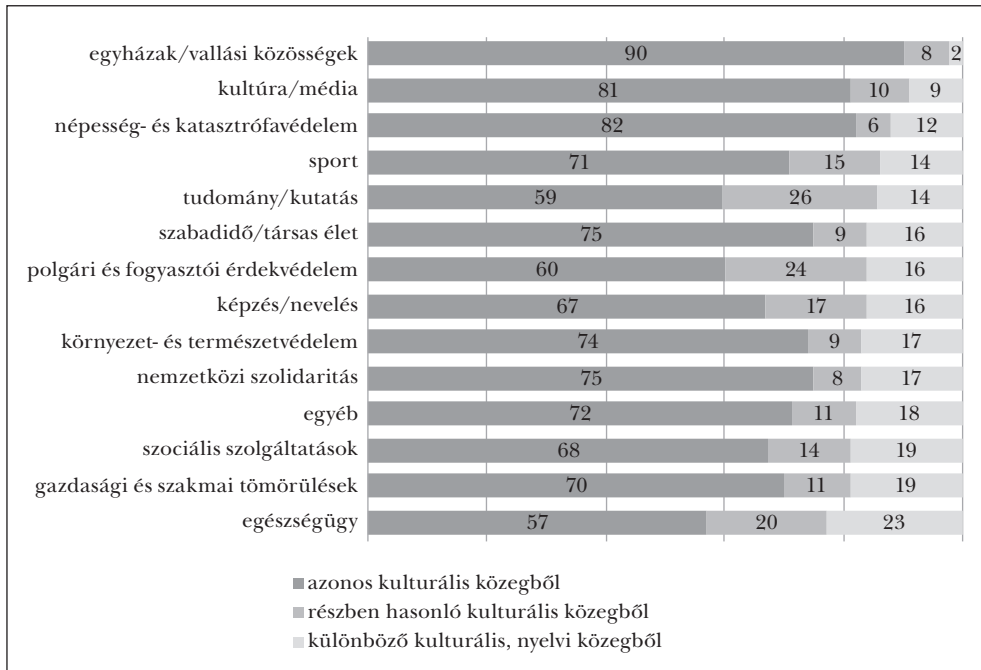

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:9

A jelentés szerint csaknem minden második német állampolgár tagja valamilyen egyesületnek. Érdekes megfigyelni, hogy ezeknek az alapítási éve igen sok esetben jóval a rendszerváltoztatás előttre datálódik. Berlinben az egyesületek majdnem fele 1990-ben alakult, és általában véve a régi tagállamokban működő egyesületek 62 százaléka már a német egyesítés előtt létezett. Az új tagállamokban ugyanez az arány a rendszer jellegéből fakadóan csupán 42 százalék.

Végül, de nem utolsósorban Németország civil társadalmával kapcsolatosan meg kell említenünk a mai Európa igen fontos témáját, a migrációt és a kulturális keveredést.

8. ábra: Kulturális keveredés a német civil szervezetekben (%)

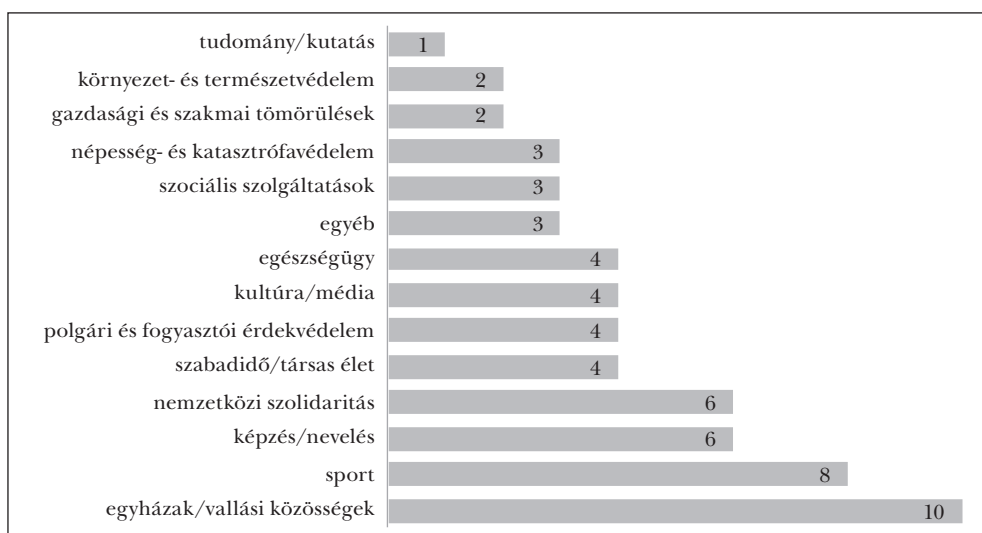

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:37

A 2017. évi jelentés szerint a német civil szervezetek döntő többsége kulturális és nemzetiségi szempontból homogénnek tekinthető. A jelentés ezt a megállapítást anyanyelv, vallás és nemzetiség alapján tette (Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:35). A megkérdezés során az intézmények 72 százaléka állította, hogy tagjaik hasonló kulturális és anyanyelvi közegeből származnak. A csak önkéntességen alapuló szervezetek esetén ez a szám valamivel nagyobb, 79 százalék. Kulturálisan plurális közösségeket vidéken a hagyományőrző csoportokban, tűzoltó és katasztrófavédelmi csoportosulásokban, illetve bizonyos sportegyesületekben ritkán találunk. Ezek általában homogén, német közösségek. Fiatalabb, modernebb szervezetekben, pl. az emberi jogi, fogyasztóvédelmi, illetve jótékonyági szervezetek körében, illetve olyan szervezetekben, ahol elsődleges cél a politikaiakarat-nyilvánítás, jóval nagyobb számban találunk

kulturális keveredést. Ezeknek az intézményeknek sokszor célja a jelentős politikai és társadalmi változások előidézése, és távolról sem a hagyományos, a tradicionális megőrzése a cél. Az is tény, hogy a civil szervezetek általában véve nem is törekednek arra, hogy migránsokat hívjanak a soraikba, és igyekezzenek integrálni azokat. Ez alól kivételt képeznek bizonyos sportszövetségek, amelyek határozottan igyekeznek behívni külföldi tehetségeket, és segítik is őket az integrálódásban. Kis százalékban, de az egyházi és vallási szervezetek is törekednek interkulturális kapcsolatokra, illetve a katasztrófavédelemnek is vannak bizonyos területei, ahol fontosnak tartják a nemzetközi eszmecserét.

9. ábra: Bevándorlók/migránsok aránya a német civil szervezetekben, tevékenységi körök szerint (%)

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:38

Némileg szokatlan, hogy civil szervezetekkel foglalkozó kutatás statisztikai adatokkal vizsgálja a bevándorlók jelenlétét a társadalomban, de a kérdés egyre inkább időszerű, különösen Németországban, ahol a szövetségi politika eddig támogatta, mi több, finanszírozta is a teljesen más kultúrából érkező migránsok befogadását. A civil szervezetek működését és tagságának összetételét ez egyelőre jelentős mértékben nem befolyásolja, de fontos nyomon követni ezeket a változásokat, hiszen a százezrével befogadott ázsiai és afrikai bevándorlók egyelőre nem arról ismeretesek, hogy tisztességes polgárként asszimilálódnak, és közreműködnek akár szövetségi, akár tartományi, akár pedig kommunális szinten. Ebbe a körbe legtöbbször nem tartoznak bele a jobb élet reményében érkező vendégmunkások, akik többnyire a kontinens más részéről érkezett európaiak, áthidalhatatlannak tűnő kulturális különbségek nélkül, és szándékukban áll legalábbis a munkaerőpiacon való integrálódás.

Ennek az útnak azonban még csak az elején vagyunk...

ZÁRÓ GONDOLATOK

A civil társadalommal foglalkozó tudományos kutatások határozottan „divatosak” voltak a kilencvenes években, illetve a kétezres évek elején. Rengeteg írás készült, és komoly statisztikai vizsgálatok is születtek. Ez a tendencia azonban Richter szerint a kétezres évek vége felé – különösen a 2008-as gazdasági válságot követően – szinte teljesen megszűnt, és a specifikus intézetek is sorra szűntek meg, többek között Németországban is. Miközben alapítványok, jótékonyági akciók, egyesületek és a polgári elköteleződés legkülönbözőbb formáinak korát és divatját éljük Európában, a tudományos kutatás a minimumra szorult vissza, Nagy-Britanniában például 2010-ben befejezte a tudományos munkát a Centre for Civil Society, amely a londoni School of Economics and Political Science keretein belül működött, alig egy évvel később pedig bezárta kapuit a berlini Zivilgesellschaft, Citizenship und politische Mobilisierung in Europa nevű tudományos központ is. Ennek következtében a Richter szerint egyre élénkülő civil mozgalom maga végzi el saját magán a különböző elméleti és statisztikai kutatásokat, saját maguk által finanszírozott és publikált tanulmányok és kutatási anyagok formájában (Richter, 2016). Ilyen például Németországban a *John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* mintájára létrehozott *Zivilgesellschaft in Zahlen (ZiviZ)* nevű program, amely nemcsak az országos szintű vagy regionális szervezetekre fókuszál, hanem a globális civil társadalom koncepcióján is dolgozik, alapozva a munkát a világtörténelmi tendenciákra és a szociális mozgalmak történelmi háttérének kutatására.

De mit is jelenthet a gazdasági és politikai válságok korszakában a globális civil társadalom? Nyilvánvalóan funkciói és szervezeti keretei a nemzeti és regionális civil társadalom és civil szervezetek jellegzetességeire épül, de lényegesen tágabb hatótávolsággal. Olyan mozgalmakról van tehát szó, amelyek a határokon átnyúlva, akár globális szinten is működnek. Ilyenekkel persze már a 19. században is találkozhattunk, gondoljunk például a rabszolgaság eltörléséért küzdő mozgalmakra a tengerentúlon, vagy az európai nő- és békemozgalmakra. A 20. század végén és a 21. század elején persze egészen más agendákkal működnek különböző civil mozgalmak, ilyen például a környezetvédelem vagy az emberi jogok védelme. Ezek a témák nem országspecifikusak, hanem globális, mindannyiunk életét érintő kérdések. Az internet megjelenésével ezek a szervezetek egészen új dimenziókat nyitnak meg a civil célok megvalósításában, átalakítják a habermasi polgári nyilvánosság fogalmát, és a kor kihívásai nyomán új tudományos koncepciók kidolgozását is indokoltá teszik. Az európai integráció, az internacionalizmus, a gazdaság és a pénzügyi piacok globalizálódása mindemellett olyan feladatokkal látja el ezeket az intézményeket, amelyek kutatása még gyakoribbá jár, és bőven elláthatná kutatási és elemzési feladatokkal a társadalomtudósokat. Ezen a ponton hozzá kell tennünk, hogy a globális szervezetek már nem csupán egy társadalmi csoportra koncentrálnak végzik tevékenységüket, hanem teljesen eltérő politikai kultúrájú, életstílusú, vallású és világgéppel rendelkező embercsoportokat fognak össze, amelynek ténye ugyancsak tudományos kutatás tárgyát kellene képezze.

Richter a globális civil társadalom jellemzőit öt pontban foglalja össze (Richter, 2016:10): 1. olyan szervezetek, intézmények és tevékenységek, amelyek függetlenek

a világ bármely kormányzatától; 2. olyan tevékenységet folytatnak, amelyek többé-kevésbé összefüggő társadalmi folyamatokkal foglalkoznak, agendájuk tehát legtöbbször koncentrált; 3. a „polgári” jelző alatt a tisztelet, az előzékenység és elfogadás alapvető értékeit vallják; 4. kulcsszavaik a pluralitás és erős konfliktuspotenciál; 5. transznacionálisak, tehát a nemzetállamok határain és kormányzati formáin túllépő intézményrendszer hoztak létre.

A globális civil társadalom számára a műszaki fejlődéssel létrejött kommunikációs csatornák használata és a folyamatos dialógus a világ társadalmaival alapvető jelentőséggel bír. Mint már említettük, az internet, a *social media* és az írott és elektronikus sajtóban megjelenő híradások mind eszközök a kezükben. Példa ezekre az intézményekre a mindenki által ismert nemzetközi Vöröskereszt, amelynek jogelődjét még a 19. században alapították, az ugyancsak mindenki által ismert, környezetvédelemmel foglalkozó, 1971-ben alakult Greenpeace. Ezeknek a szervezeteknek az elismertsége és hatékonysága is mutatja, milyen, akár politikai potenciállal is rendelkezhet egy jól összefogott nemzetközi intézményrendszer. Az általuk szervezett kampányok híre, véleményformáló ereje ösztönző erő kíván lenni a világ polgárai számára, hogy az adott területen tájékozódjanak, és akár elkötelezetten közre is működjenek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Richter szerint az európai középpolgárság egyre kevésbé és egyre nehezebben mobilizálható civil célok érdekében, miközben számos ázsiai országban, pl. Kínában és Indiában, valamint Észak-Afrika egyes országaiban felfelé ível a civil szervezetek sikere és a célok érdekében mozgósítható polgárok létszámáról szóló statisztika görbéje.

Az európai és amerikai nemzetközi civil szervezetek esetén még meg kell említenünk azok globális piacoktól és multinacionális cégektől való, egyre erősödő anyagi függését is, hiszen ezeknek a világméretű intézményeknek a finanszírozása nem éppen egyszerű feladat. Egy-egy kampány költségvetése már nem nélkülözheti a tőkeerős nagyvállalatok támogatását, ami kérdéseket vet fel az intézmények „civil” jellegét illetően.

J E G Y Z E T E K

¹ „...Zivilgesellschaft als Allheilmittel gegen einen zu mächtigen Staat, vorsorgend für eine funktionierende Demokratie...” (Richter, 2016:2).

² „Trotzdem kann man auf Restbestände von Zivilgesellschaft verweisen, die die DDR überlebten – im protestantischen Pfarrhaus zum Beispiel –, und auf eine spezielle Form von schichtenübergreifender Zivilgesellschaftlichkeit ohne funktionierende Öffentlichkeit, die sich mit den Netzwerken von Dissidenten und deren Milieus in der späten DDR herausbildete – gegen den diktatorischen Staat, an dessen Unergang sie im Herbst 1989 kräftig beteiligt war” (Kocka, 2006:139).

³ „Wir schlagen Ihnen vor, sich in selbstverwaltetes Bürgerkomitees zusammenschließen, in den Betrieben und Wohngebieten, in den Schulen und Hochschulen, in Städten und Dörfern. Sprechen Sie miteinander über die Probleme, die Sie bewegen!” „Die Bürgerbewegung Demokratie Jetzt will mit möglichst breiter Beteiligung Reformideen entwerfen, die in der ganzen Gesellschaft diskutiert werden können. Demokratische Rechte eingeklagt werden. Eine entscheidende Methode aber ist auch einfach die Wahrnehmung dieser Rechte, obwohl sie und z. B. nicht zugestanden sind.”

⁴ Civil társadalmi adatbázis: <https://www.ziviz.info/>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anheier, Helmut K. – Seibel, Wolfgang (1993): Defining the Nonprofit Sector: Germany. *Working Papers of the The Johns Hopkins Comparative*, No. 6, The Johns Hopkins Institute for Policy Studies, Baltimore, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.2848&rep=rep1&type=pdf>.
- Anheier, Helmut K. – Priller, Eckhard – Zimmer, Annette (2000): Civil Society in Transition: The East German Third Sector Ten Years After Unification. *East European Politics and Societies*, Vol. 14, No. 2, 139–156, <https://doi.org/10.1177/0888325401015001008>.
- Bickhardt, Stephan (2017): Die Bürgerbewegung in der Friedlichen Revolution 1989/1990. Ein freier Vortrag. In: Skyba, Peter (Hrsg.) *Aufbrüche der Zivilgesellschaft. Wege, Positionen und Wirkungen der DDR-Bürgerbewegungen 1987-2014*. Heinrich-Böll-Stiftung Sachsen, Dresden, www.weiterdenken.de/sites/default/files/demokratie_jetzt_online_mit_umschlag.pdf, 13-22.
- Der Bürger im Staat (1999): Auf dem Wege zur Zivilgesellschaft. 50 Jahre Bundesrepublik. *Der Bürger im Staat*, Jg. 49, Heft 3, www.buergerimstaat.de/3_99/zivilgesellschaft.pdf.
- Hasenöhr, Ute (2003): *Zivilgesellschaft und Protest. Zur Geschichte der Umweltbewegung in der Bundesrepublik Deutschland zwischen 1945 und 1980 am Beispiel Bayerns*. WZB, Berlin, www.econstor.eu/obitstream/10419/75286/1/60491461X.pdf.
- Jarusch, Konrad H. (2006): *After Hitler. Recivilizing Germans, 1945–1995*. Oxford University Press, Oxford.
- Klönne, Arno (2010): *Die Deutschen – auf dem Weg in die Zivilgesellschaft?* www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201009.pdf.
- Kocka, Jürgen (2006): Zivilgesellschaft und soziale Ungleichheit aus historischer Perspektive. In: Rehberg, Karl-Siebert (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede. Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München*. Teilbd. 1 und 2. Campus Verl., Frankfurt am Main, www.ssoar.info/ssoar/handle/document/17604.
- Krimmer, Holger – Priemer, Jana (2013): *Ziviz-Survey 2012. Zivilgesellschaft verstehen*. Berlin, www.ziviz.info/file/15/download?token=hn4nBJYb.
- NG/FH (2000): Die Zivile Bürgergesellschaft. Die Schröder-Debatte. *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, Jg. 47, Heft 6, 355–358.
- Priemer, Jana – Labigne, Anaël – Krimmer, Holger (2015): *Wie finanzieren sich zivilgesellschaftliche Organisationen in Deutschland? Eine Sonderauswertung des Ziviz-Surveys*. Körber-Stiftung, Hamburg, www.koerber-stiftung.de/fileadmin/user_upload/koerber-stiftung/redaktion/arbeitskreis-engagementfoerderung/pdf/2015/finanzierung_zivilgesellschaft_ziviz.pdf.
- Priemer, Jana – Labigne, Anaël – Krimmer, Holger (2016): *Ziviz-Finanzierungsstudie 2015. Weniger Subsidiarität, mehr Wettbewerb in der Zivilgesellschaft?* Essen, www.ziviz.info/file/9/download?token=_kWfcjYG.
- Priemer, Jana – Krimmer, Holger – Labigne, Anaël (2017): *Ziviz-Survey 2017. Vielfalt verstehen. Zusammenhalt stärken*. Essen, www.ziviz.info/download/file/fid/276.
- Richter, Saskia (2016): *Zivilgesellschaft – Überlegungen zu einem interdisziplinären Konzept*. <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.621.v1>
- Skyba, Peter (Hrsg.) (2017): *Aufbrüche der Zivilgesellschaft. Wege, Positionen und Wirkungen der DDR-Bürgerbewegungen 1987-2014*. Heinrich-Böll-Stiftung Sachsen, Dresden, www.weiterdenken.de/sites/default/files/demokratie_jetzt_online_mit_umschlag.pdf.
- Spengler, Norman – Priemer, Jana (2011): *Daten zur Zivilgesellschaft. Eine Bestandsaufnahme*. Essen, www.ziviz.de/file/219/download?token=94sEWa-T.
- Tamm, Timo – Hubrich, David-Karl – Spengler, Norman – Krimmer, Holger (2011): *Nutzerhandbuch Zivilgesellschaftsdaten. Zivilgesellschaft in Zahlen – Band 3*. Essen, www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/Nutzerhandbuch_Zivilgesellschaftsdaten.pdf.
- Weiss, Norman (2013): Bedeutung und Funktion von Zivilgesellschaft und Öffentlichkeit im demokratischen Rechtsstaat am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland. In: *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*. Neue Folge 61, 15–60.